

Пам'яті Олександра Лазаревського.

31 марта (13 цвітня) умер в Кліві, в 68 році життя Олександр Матвієвич Лазаревський.

Для кожного, хто бодай здалека слідив за розвитком української історіографії в 2-ій пол. XIX в., ці слова не потребують пояснень. Покійник належав до чільних репрезентантів того наукового руху, що почавши ся з оживленням українофільства з кінцем 50-х рр., кладе властиві підвалини для наукової історіографії України-Руси. Імена Костомарова, Антоновича й Лазаревського ясніють в історії цього періода нашої науки — вони надавали їй тон, пробивали перші міни наукових дослідів в минулість України і вказували дороги цілому поколінню робітників. При тім кождий з сих трох головних репрезентантів української історіографії 2-ої пол. XIX в. мав свою спеціальну сферу в нашій історіографії, свій метод і манеру і свої спеціальні вихідні точки. Спільним було у всіх них те, що кождий з них не обмежив ся самим обробленням готового історичного матеріялу, а в великих масах вносив його сам — того вимагав доконче тодішній стан української історіографії. Спільна була й українофільська призма їх історичного світогляду, та демократичний, народолюбний характер його, спільний всій тодішній стадії культурного розвитку української суспільности; за тим починають ся вже різниці. Коли в Костомарові мали ми майстра-оповідача, в роді Амедея Тері, з яким його нераз порівнювано, з спеціальною інтуїцією для етнографічного елемента, етнографічно-національного характеру в історії, з спеціальним інтересом для старої Русі й політичної історії козачини, а в Антоновичу маємо конструктивний ум, з спеціальним нахилом до зведення історичних фактів до можливо простих схем, з неохотою до нарративної манери, так сильної у Костомарова, з спеціальним

замилованнем для відносин суспільних, головню в литовсько-польськїм періодї нашої історїї, — в Лазаревськїм мали ми провідника, можна сказати — фанатика документальности, рівно неприхильного і до романтичної оправи історичних фактів і до теоретичних конструкцій, при тїм спеціалїзованого знову в зовсім відмінній сферї, майже або й зовсім не рушаної його товаришами — Гетьманщинї кінця XVII й цілого XVIII в.

В маленькїй замїтці, яку пишу я під свїжим вражіннем сеї утрати, не можу я мати ані заміру докладно схарактеризувати сю характеристичну фігуру, сю довгу й енергічну діяльність. Треба надїятись, що ближні співробітники покійника з кругу Київської Старини, котрої душею й першим, можна сказати, співробітником був він протягом кількадесяти лїт, сповнять недовзї обовязок, який на них в першїй лїнії лежить — дати образ житя й діяльности їх сенїора й товариша*). Я-ж обмежу ся вїлькама словами — на помнику по покійнім.

Олександр Лазаревськїй родив ся в 1834 р., в небогатїй поміщицько-урядничїй родинї в Конотопськїм повітї. Родинні традиції, окруженнє, молодечї вражіння, обставини житя як найтїснїйше вязали його з сферою, що потїм стала предметом його спеціальних інтересів і наукових студїй — старою Гетьманщиною. Одєн з молодших синів, він виростав під доглядом своїх старших братів — Василя, Михайла й Федора, типових українофілів, приятелів Шевченка. Молодечї лїта прожив він в далеких переїздах, на чужинї, і так звичайна у Українцїв ностальгїя підогрїла і в свїдомість перевела фізичне привязаннє до вїтчини. Пізно відданий до школи, вже розвиненим і сформованим підростком, він не уложив ся в рами шкільної науки. На шкільній лавцї він шукав вїдповідї на питання, які насувала його любов до вїтчини, він багато читав, студїював, і в 1853 р., учеником VI класи петербурської гімназїї подає до друку в чернигівськїх Губернських Вїдомостях свою першу працю — „Указатель источниковъ для изученія Малороссійскаго края“.

Бібліографїчний показчик української історїографїї і етнографїї під пером гімназїяста — се був гороскоп цілої діяльности

*) Остатня книжка Київської Старини (за май) принесла цїнний показчик надрукованого покійником, старанно уложений його земляком (Степаном Пономарьовим?), і некрольоґ, досить формально зроблений; обїцяно „рядъ очерковъ и воспоминаній“, але пожадана такї методично зроблена монографїя, а не самї принагідні „начерки й спогоди“.

талановитого Чернигівця. Протягом кількох літ він друкує в тих же Губернських Вѣдомостях річні огляди літератури українознавства, видає поправлене й доповнене видане свого показчика, переходить далі до рецензій і маленьких монографій та публікацій документів. Гетьманщина зістає ся невідмінно центром його інтересів, хоч не бракує принагідних заміток — документальних вказівок, матеріалів і т. п. з інших сфер. Одиноко стоїть, без впливу на дальшу наукову діяльність Лазаревського його університетська праця про хронограф — Записка о русскомъ хронографѣ, написана на тему дану проф. Сухомліновим. Вона відкривала йому дорогу до університетської кар'єри, але молодого Лазаревського вона не звабила — мовляв не чув у себе здібности до професури, а борше може й тому, що тягнуло його в сфери, академічною наукою в Росії не признані і тоді й досі. Він обертав ся тоді в петербурських українофильських кругах, одягав ся по українськи і був близьким чоловіком до Шевченка, як і його старші брати, — перебував при нім при його смерті і проважав його тіло на Україну. В тодішнім органі російського українофильства — Основі, він брав діяльну участь, але ще більше тягнуло його до практичної українофильської роботи, — мабуть і тому також перспектива академічної кар'єри не могла його звабити. Коли починаєть ся емансипация селян, Лазаревський кидає Петербург і переходить на ґрунт, вистаравши ся собі посаду правительственного комісара при переведенню реформи.

Служба на Україні (в Чернигівщині й Подтавщині, потім в Києві, в різних „вѣдомствах“, в міністерстві внутрішних справ, в „акцизі“, в банку, вкінці в судівництві), при розвиненім уже здавна замилованню Лазаревського в історії Гетьманщини й добрім обзнайомленню з нею, дала йому спромогу оцінити вартість архівальних останків Гетьманщини, які тоді ще заціліли по різних урядах (деякі з них потім зникли, і ексцерпти Лазаревського часом лишили ся одиноким їх слідом), він з запалом забираєть ся до вишукування й студійовання сих останків урядових і приватних архівів, а результатом сих студій, по придрібні принагідні замітки, які містить він особливо в різних чернигівських виданнях (Чернигівським Листку, Черниговских Губернських Вѣдомостях, Записках статистич. комитета) починає появляти ся ряд більших його публікацій. Він розпочинаєть ся монографією про його тіснійшу вітчину — Конотопская старина, 1862. В 1868 р. виходять дві капітальні публікації, якими

зазначають ся дві серії його праць про Гетьманщину — Малоросійські посполитые крестьяне (1648—1783 г.), историко-юридический очеркъ по архивнымъ источникамъ, и Обзорніе Описи Малороссіи, розпочате Лазаревським, продовжене М. Константиновичем, що потягнуло ся на довгі літа, але на жаль не було зібране до купи в осібнім виданню й лишило ся в цілости мало приступним.

Монографія про селян в Гетьманщині, оперта на зовсім нових материялах, завдяки їм лишила ся підставовою працею й досі, по тридцяти літах, але ще важнійше її вихідна точка — погляд на Гетьманщину. На місце романтичної ідеалізації в козаколюбнім і українофільським дусі, якою обвивано її в українських шляхотських кругах, де виріс Лазаревський, — розвинув він страшний образ суспільно-економічної еволюції Гетьманщини, що полягала в обрабованню й поневоленню свобідного й економічно-самостійного козацтва й поснільства козацькою старшиною — предками шляхотських українофілів ХІХ в. В сім становищі автора дав себе знати перелом культурних і суспільно-економічних відносин, зроблений емансипацією селянства й свободолубним духом українського відродження. Воно стає вихідною точкою не тільки для самого Лазаревського, а можна сказати — для всього пізнійшого студійовання Гетьманщини, що не тільки провідною гадкою, а й самим методом і преділекцією для певних питань — як раз суспільно-економічної історії — стоїть в найтіснішійм звязку з історіографічною діяльністю Лазаревського (Єфименко, Лучицький, Багалій, В. і М. Василенки, Мякотін, й ин.). Як з одного боку се була побіда критицизма над романтичними легендами, народолюбства над шляхотським українофільством, так з другого боку треба признати, що в своїй острій критиці козацької старшини Лазаревський і його школа (її можна так назвати, хоч би й супроти чоловіка, що не мав нічого спільного з яким будь учительством) була дещо й односторонна й несправедлива до сеї старшини, складаючи на неї всю вину (яка мусить бути добре поділена між нею й тодішнім російським правительством і його політикою на Україні), а з другого боку — переочуючи за економічною експльоатацією й більше ідеальні чинники в діяльності козацьких патріотів.

Вони безперечно в ній були. Змагання до ширшої європейської осьвіти, до культури взагалі не можна об'яснити лише амбіцією доробкевичів. Ідею української автономії у козацької старшини не можна звести до самих лише змагань до свобідного

використовування української людности, і сій ідеї вміли українські карієровичі й доробкевичі з старшини жертвувати при нагоді й своєю карією й мастки. А тим часом школа Лазаревського, слідяча гріхи української старшини супроти козацтва й народніх мас на полі економічним й суспільнім, забувала зазначити сю другу сторону медалі, й результатом бувала не раз односторонність*). З сього боку характерне було становище самого Лазаревського супроти традиційного мученика старшини — Полуботка. Протів сеї традиції Лазаревський виступив іще маленькою заміткою в Основі 1861 р., а потім забив і колодию привалив в монографії про Полуботка — в Русскім Архиві, 1880, I — монографії цінній, але односторонній**).

За розвідкою про селянство ідуть менші монографійки Лазаревського з суспільного устрою Гетьманщини — про духовенство сьвітське й чернече, про сотників. Але тезі селянства відповідала антитеза старшини — її історію виношував тоді Лазаревський. Материялом для сеї історії мали послужити студії над поодинокими родами. Лазаревський починав їх публікувати в альфаветичнім порядку в 1868 р. (8 родів, А—В, в Записках черниг. статист. ком.), потім знову в 1875—82 р. (19 родів, А—М, і кілька поза порядком, головно в Р. Архиві 1875—6 і К. Старині 1882), і не полишає таких монографій і пізнійше (К. Старина 1884—1893, 15 родів)***). Крім того від часу до часу давав він невеличкі розвідки про поодиноких репрезентантів козацької старшини, головно з нагоди публікації в К. Старині того чи иншого старого портрета — аматором і збирачом таких портретів покійник був великим. Але як не цінні

---

*) Сі гадки тому десять літ підносив я в своїй статі з поводу „Малоросійскаго дворянства“ Єфименкової, одного з найбільш талановитих образків написаних зі становища школи Лазаревського, але сї мої замітки видруковані в такій часописи якою була пок. Правда (1892, пьвітень), будуть мати, мабуть, повну сьвіжість новини й тепер, і я їх тому повторяю — не на адресу пок. Лазаревського, а взагалі сього напрума української історіографії.

**) Поправку до поглядів Лазаревського на Полуботка постарався потім дати д. Я. Шульгин в своїй статі про Полуботка в К. Старині, 1890, XII.

***) Сі історії родів доконче-б треба зібрати й видати осбно. Взагалі виданне вартнійших статей покійника — часто мало приступних, бо уміщених в різних періодіках, повинно бути першим обовязком для приклонників покійника. „Посполитые крестьяне“ його вийдуть незадовго в перекладі в Історичній бібліотеці т. XXII.

самі по собі єї біографійки й історії родів, приходять ся дуже жалувати, що покійник величезного матеріяла, зібраного ним по історії старшини — її суспільно-економічної еволюції, її побута й культури — котрої єдиним знавцем був він — не звів в оден образ.

Так само в монографічній схемі задумав покійник в 90-х рр. представити історію українознавства й українофільства серед української лівобічної шляхти почавши від кінця XVIII в. і до половини XIX, — в біографіях його головних репрезентантів — попередників кружка Київської Старини, як характеризував їх автор. З сеї серії вийшли статі про Подетик, Якова і Олександра Маркевичів, Ол. й Ів. Мартосів (в К. Старині 1891—7, переважно під титулом: *Прежніе изыскатели малорусской старины*). Далше не пішло, не тільки не прийшло до одноцільного образу сього прецікавого національного руху. Перевага аналітичного напрямку над синтезом, очевидно, з літами ще збільшала ся в Лазаревським, і те що уважав можливим для себе молодий дослідник, на порозі своєї наукової роботи, вагав ся піднести на свої плечі зрілий майстер, в повнім узброєнні метода й знання; ширших тем — історії інституцій, верств, більших періодів він не дотикає і всю енергію переносить на призбиранне матеріялів, препарованне фактів, неустанно видобуваючи їх з архівів публичних і приватних.

В сей бік робота покійника звернена була вже від перших кроків наукової діяльності. Він був у сій сфері безпосереднім наступником Бодянського, котрому присвятив свою першу працю — *Указатель в поправленім виданню 1858 р. і остатню — т. III Описанія Малороссіи, і ще більше — Максимовича, з котрим зближав його не тільки вибір тем, а й сам метод використання матеріялу, сам характер праць. Максимовичеве Обозрѣніе полковъ и сотень, Бубновская сотня були безпосередніми попередниками Описанія старої Малороссіи і иньших подібних публікацій Лазаревського, а в фактичних спростованнях, бібліографічно-документальних замітках Максимовича віє тойже дух препаровання „фактів“, „документів“, який потім в систему переводить Лазаревський. Розумієть ся, в дослідях сього заложені провідні гадки яких ще не чути у Максимовича (те осужденне козацької старшини й цілого панського життя), але метод, напрям, характер дослідю — дуже близькі до себе.*

Не сходявши ся близше з небіжчиком, не вмію сказати, скільки було впливу обставин зверхніх, незалежних від нього,

і скільки особисті уподобання небіжчика відбили ся на його способі використання матеріялу. Археограф від п'ят до маківки, збирач матеріялу передовсім — він не лишив по собі ніякого більшого дипломатарія, який хоч в часті міг би рівняти ся з томами нагромадженими Костомаровим або Антоновичом. Правда, він не мав для того такої інституції під рукою, яку Костомаров мав в археографічній комісії петербурській, а Антонович в київській, але здасть ся, при своїй енергії й широких конексах Лазаревський для такого дипломатарія міг би знайти приміщення, чи й сотворити для нього відповідну можливість, як би й особисті уподобання не тягнули його борше до такого півобробленого публікування матеріялу, яке практикував він переважно. Уже його монографії по історії фамілій в значній мірі входять у сю сферу публікацій півобробленого матеріялу. В повнім розвою сей метод виступає в серії його видань по історії землеволодіння й суспільно економічних відносин. Обзорніє Румянцевской описи, можна сказати, розпочинає сю серію публікацій. 1888 р. виходить перший том його капітальної праці — „Описаніє старої Малороссіи, матеріали по історії заселенія, землевладіння и управління“, розложені по полкам. До смерті автори удадо ся видати лише три томи — полки Стародубський, Ніжинський і Прилуцький, але тимже методом обробив він і ще декотрі місцевости — Историческіе очерки сель Конотопскаго уѣзда, юго-восточная часть, 1886, Историческія очерки полтавскої Лубенщины XVII—XVIII вв., 1896, а також Изъ історіи сель и селянь лѣвобережной Малороссіи, 1891. В них Лазаревський дає історію полка, близше спинаєть ся коло полкової старшини, далі переходить поодинокі осади й коло них збирає відомости джерел про суспільні, економічні й побутові відносини. Джереловий матеріял подаєть ся в ексцерптах, або просто переповідаєть ся, звичайно без цитатів (джерела вказані в передмові).

Переглядаючи сі праці, що лишили ся головною рієсе de resistance наукової діяльності покійника, приходить ся дивувати ся величезній праці, вложеній в неї, великому запасу невиданого матеріялу, постяганому автором, але — й жалувати, що покійник вибрав таку форму для використання сього матеріяла. Публікації сих джерел in extenso, чи в ексцерптах (менше важного) Описаніє заступити, розумієть ся, не може, і виданне їх зістаєть ся пекучим постулятом і після праць Лазаревського. З другого боку — жалко, що в таку механічну, словарного характера працю вложив ся покійник з своєю вели-

чезною ерудикцією й талантом, замість — дати систематичний образ устрою, суспільних і економічних відносин... Його Описаніє на довго лишить ся підручною книжкою для кожного, хто буде приходити в якусь стичність з історією Гетьманщини, але покійник міг би дати без порівняння більше, змінивши свій план.

Що спромоги публікувати джерела *in crudo* покійник не був позбавлений зовсім, показує показне число тих джерелових публікацій, які вийшли з його ініціативи, або й ним самим були зроблені.

Осібю (мабуть коштами дотичних фамілій?) були видані Лазаревським дві цінні збірки з приватних архівів — Сулимовський архивъ, 1884, і Мотыжинський архивъ, 1900, а в Київській Старині ще кілька дрібніших збірок подібного характера — Любецькій архивъ (1898), Отрывки изъ семейнаго архива Полетикъ (1891), Частная переписка И. Р. Мартоса (1896, не скінчена), і кілька дрібніших. З мемуарної літератури XVIII в. видав він в додатках до К. Старини Дневник Ханенка і розпочав повне виданнє дневника Як. Маркевича, що спинило ся одначе на третім томі, а в Чтеніях київського історичного товариства (т. XII) — цінні Отрывки изъ дневника гетманской канцелярії за 1722-3 рр. З великої маси ним зібраних або до евіденції приведених документів публичного життя Лазаревський опублікував кілька спеціальних колекцій або описей, як Акты по исторіи землевладѣнія в Малороссіи 1630—1690 гг. (1890), Отрывки изъ нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ 1657—1674 гг. (1877), Цеховые акты лѣвобережной Малороссіи (1902), Акты по исторіи монастырскаго землевладѣнія въ Малороссіи (1636—1730) (1891), Малороссійскія переписныя книги 1666 г. (1899), Опись конотопской сотни 1711 г., Генеральное слѣдствие о маестностяхъ Черниговскаго полка (1892), Списки черниговскихъ дворянъ 1783 г. (1890) Матеріали для общественаго и частнаго быта Малороссіи XVIII в. (1896), і рїжні дрібніші. В сумі того збереть ся чимало, але се — тільки відривки того матеріялу, який мав Лазаревський в евіденції, і то ще далеко не найбільше цікаві.

В кождім разі лишило ся се гріхом української інтелігенції, „лівобічної“ передовсім, що маючи в своїх руках земські видання й фонди, й чимало приватних меценатів, а бачучи таку рідку археографічну силу як Лазаревський, не потрапила вона

для нього сотворити якогось археографічного видавництва для систематичної публікації матеріалів до історії Гетьманщини*) і заохотити його до такої публікації, коли він справді такої заохоти потребував.

За всім тим майже піввікова (року лише бракувало її до п'ятдесяти літ) інтензивна діяльність Лазаревського полишила по собі великий науковий капітал в виданню сирого і препаративного матеріалу й його обробленню. Опублікований на вість про смерть Лазаревського показчик його праць містить коло 300 номерів публікацій різного рода, але сюди не ввійшли ще різні анонімні його замітки. Як ініціатор і головний діяч Київської Старини він також сею дорогою причинився дуже багато до студіювання Гетьманщини, котрій — очевидно не без впливу покійника і його школи Київська Старина присвячувала свою головну увагу. Як я вже вище зазначив, можна з повним правом говорити про „школу Лазаревського“ в історіографії Гетьманщини, хоч вона й не творилася *ex cathedra*. Се все, як я вже в початку підніс — робить Лазаревського одним з найвидніших репрезентантів української історіографії 2-ої пол. XIX в. Утрата понесена нею з смертю Лазаревського тим більше болюча, що покійник полишив її в повноті сил, серед дуже інтензивної наукової роботи...

Близше не сходявшися з покійником, я не беруся до оцінки його як чоловіка. Те що знаю з других рук, свідчить про його високо характерну й благородну натуру. Кариєризм був йому не знаний. Популярності, навіть в наукових кругах він не шукав — і не мав її; смішно сказати, що науковий робітник такої величини не був, по за Києвом і Черніговом, властиво членом ані одної більшої наукової інституції чи товариства! Се зрештою достроюється до одноцільності сеї характеристичної фізіономії. Всім своїм складом був він чоловіком місцевим, „лівобічним“, Чернігівцем — і в науці, і в життю. Суспільно-національний його світогляд задержався так як вилився в часах народолюбного українофільства. Основи — не подався він назад (і се для людей його покоління треба

---

*) Від минушого року таке видавництво утворене при Чернігівським Земським Збірнику п. т. Матеріали для історії економічного, юридичного и общественного быта Старой Малороссии, издаваемое под редакцией Н. П. Василенка. Очевидно, таке видавництво можна було утворити й десять чи двадцять літ скорше.

вважати заслугою), але не пішов і наперед. Від новішого українського національного і наукового руху стояв він осторонь. Зрештою і в національнім питанню, як і взагалі, не любив він загальних, програмових висказів, волів конкретну працю, й дійсно вірно й щиро служив своїй горячо любленій вітчизні так як розумів сю службу. І ся служба не повинна і — певно — не буде забута в українськїм потомстві.

М. Грушевський.

